

Ефективност на износа и конкурентоспособност на българската икономика

Вера Пиримова*

Резюме: Основна цел на настоящето изследване е анализът на конкурентоспособността в контекста на ефективността на българския износ. То е структурирано в няколко части, във всяка от които се решават по-конкретни задачи. В първата част се обобщават позициите на България в индекса на глобалната конкурентоспособност и се разкриват по-важните критерии, свързани с външната търговия. В следващите части се подлагат на определяне и анализ основни показатели, встъпващи в ролята на критерии за ефективността и конкурентоспособността на износа. По-конкретно се изследват външнотърговската, експортната и импортната квота, пределната склонност към внос и мултипликаторите на износа за България, стоковата структура на износа, през периода 2008-2017 г. На основата на получените резултати и изводите от тях се систематизират възможности за разширяване на износа и повишаване на конкурентоспособността на българската икономика. В изследването се прилагат математически и статистически методи, предимно индексният метод, наред с методите на анализа и синтеза.

* Вера Пиримова е доктор, доцент в катедра „Икономика“ на УНСС.

Ключови думи: конкурентоспособност, външна търговия, ефективност на износа, експортен мултипликатор.

JEL: F14, F41, F43, O24.

Увод

През последните години българската икономика се възстановява и постепенно преодолява последиците от външно индуцираната криза от 2009 г., която засегна в специфична степен голяма част от вътрешните и външните детерминанти на икономическия растеж. След отчетено свиване в различна дълбочина и продължителност, производството в редица икономически сектори и отрасли вече се увеличава и стабилизира, вътрешното и външното търсене на български стоки се съживяват. При по-бързото и по-значително нарастване на износа в сравнение с вноса на стоки външната търговия се проявява в някои години като реален източник на постигания икономически растеж в следкризисния период. В тези условия се откроява и необходимостта от стимулиране и превръщане в приоритет на износа, от повишаване на неговата ефективност, по-трайно и убедително представяне в износа на продукти с по-висока добавена стойност.

Настоящото изследване е съсредоточено върху анализ на ефективността на изно-

са и външната търговия като показател/ критерий за конкурентоспособност и реален източник на растежа в българската икономика.

За постигането на основната цел се решават няколко по-конкретни задачи:

- Обобщаване на позициите на страната ни в индекса на глобалната конкурентоспособност при приоритетно разкриване на по-важните ѝ критерии и фактори, свързани с външната търговия;
- Определяне и изследване на конкретните параметри на външнотърговската, експортната и импортната квота, както и на мултипликаторите на експорта, встъпващи в ролята на основни показатели за ефективността на износа, както и за конкурентоспособността и търговската отвореност на българската икономика;
- Извеждане и открояване на основните особености на географската и стоковата структура на българския износ в контекста на специфичното им значение и принос към ефективността на износа;
- Систематизиране на тази основа на предпоставки за външно импулсиране на икономическия растеж и повишаване на конкурентоспособността на българската икономика.

В съответствие с основната цел и декомпозираните задачи, в изследването се прилагат математически и статистически методи, предимно индексният метод, наред с методите на анализа и синтеза.

1. Външната търговия и критериите за конкурентоспособност

Преценката за конкурентоспособността на икономиката в определен национален, регионален или глобален аспект може да се изгражда на основата на различни сложни съвкупности от критерии, които се подразделят и на широка палитра от допълни-

телни подкритерии. По-важните от тях и в достатъчно широк обхват са обобщени в оценката за конкурентоспособността, изследвана ежегодно още от 1989 г. (за България – от 2006 г.) за голяма група от държави в света и публикувана в Годишник на световната конкурентоспособност на Института за развитие на управлението (Institute for Management Development – IMD), Швейцария.

За по-голяма прегледност, критериите за конкурентоспособността са представени по-обобщено (в приложението за профили по държави) в четири основни категории. Те са фокусирани съответно върху икономическата ефективност, правителствените политики, бизнес средата и инфраструктурата. Всяка от тези четири категории обхваща по пет подкритерия. В рамките на първата категория за икономическата ефективност е включен и отделен подкритерий за външната търговия – тъй като петте подкритерия тук са вътрешна икономика, международна търговия, чуждестранни инвестиции, заетост и цени (World Competitiveness Ranking 2017, Country Profile – Bulgaria). Подкритерият за цените допълва не само оценките за конкурентоспособността на икономиката, но и на износа. Той позволява ранжиране на всяка от изследваните страни по постиганата ценова конкурентоспособност, на базата на която може да се прецени и в каква степен ценовите равнища са оказали въздействие за постигането на сравнително преимущество/недостатък на износа на дадена страна.

Наред с това, Годишникът на IMD представя много по-подробна информация и данни, защото индексът на глобалната конкурентоспособност е подразделен в дванадесет стълба с детайлизирани множество подкритерии по всеки стълб (Марикина, 2017) (Вж. по-подробно: Марикина, М., Конкурентоспособност на българското стопанство – конкурентни предимства

и недостатъци, Издателски комплекс – УНСС, 2017). По отношение на външната търговия пряко значение имат два стълба – това са 6-и стълб, който се отнася до ефективността на стоковия пазар, и 10-и стълб – посветен на размера на пазара. В по-конкретен план, в 6-и стълб се отчита показателят за относителен дял на вноса в БВП, т.е. вносът в процент от БВП, докато в 10-и стълб са включени износът в процент от БВП, както и индексите за размера на вътрешния пазар, размера на външния пазар, БВП – измерен в ППС.

Заеманите от България позиции по разработените и проследявани от IMD критериите и по-специално по подкритериите за външната търговия се отличават с различни тенденции през последните години. По немалка част от тях страната ни постига забележимо подобрене и заема по-предни позиции, макар да има и отделни случаи, в които отстъпва назад в класацията на изследваните държави.

В последния публикуван доклад за 2017-2018 г. е отразено, че България се нарежда в обобщен план на 49-о място в класацията на 137-те страни по глобална конкурентоспособност, създаденият у нас БВП възлиза на 0,12% от световния БВП, изразен по паритет на покупателната способност ППС (Purchasing Power Parity). През последните шест години общата позиция на страната ни непрекъснато се подобрява, като се има предвид, че от 62-о място през 2012-2013 г. ние се изкачваме до 49-о място. Макар според размера на външния пазар страната ни да е на 55-о място, същевременно много по-добри позиции заемаме в износа и вноса на стоки, взети в процент от БВП – по тези показатели сме съответно на 20-о и 26-о място през 2017 г. (The Global Competitiveness Report 2017–2018, pp. 74-75). Това допринася и за отчетеното подобрене в цялостната оценка на международната ни търговия – в нейната област България заема по-предна позиция, като се изкач-

ва от 20-о на 17-о място през 2017 г. (World Competitiveness Ranking 2017, Country Profile – Bulgaria). Заслужава да се отбележи, че се подобрява по-осезателно класирането на България по обобщената категория икономически показатели и ефективност – от 49-о място през 2013 г. се измества на 37-о място през 2017 г. Съществен принос за това има и повишаващата се ценова конкурентоспособност на българското производство и износ, по която се издигаме само за последната една година от 11-о на 5-о място, както и заеманата от България 13-а позиция по темп на нарастване на реалния БВП.

От посочените данни и настъпилите промени в индексите и позициите на България може да се направи изводът, че съобразено с прилаганата от IMD методологията страната ни показва добри сравнителни преимущества по тези по-обща и особено силно изразено по детайлизираните подкритерии за външната търговия. Постиганото по тях подобрене през последните години обаче се оказва недостатъчно за изместване на страната ни на още по-предни позиции в общата оценка на конкурентоспособността. Затова се запазва класирането на България по конкурентоспособност във втората от общо три обособявани групи страни, определяна като „Efficiency-driven economies“ или „загвижвани от ефективност“ икономики (The Global Competitiveness Report 2017–2018, p. 320). Това подбужда интерес към разкриване на предпоставките за откритите тенденции в изменението на позициите на страната ни по критериите за външната търговия, към анализ на ефективността на износа на стоки от България.

С годините изследваните от IMD критериите и подкритериите се утвърдиха и се възприемат като представителни, защото обхващат широка съвкупност от критерии и декомпозирани подкритерии, създават изходна основа за обхватни международни

сравнения. Същевременно, те отразяват различни аспекти на основните фактори на конкурентоспособността, включително на корелиращите с външната търговия и износа, които се разкриват в множество теоретични концепции. Една голяма част от тях вземат под внимание като водещи детерминанти на конкурентоспособността разходите за труд, лихвените проценти, обменните курсове, икономите от мащаба. Наред с това, напоследък се отчитат последиците за конкуренцията от протичащите по-интензивно в съвременността процеси на техническо и технологично обновяване, на интеграция и глобализация. Въпреки ясно изразената тенденция на преход към нова структура на икономиката, в която преобладаващ дял заема сферата на услугите, не може да се игнорира и понякога надделяващо значение за конкурентоспособността има секторът на индустрията. В тази връзка, и като отразява ролята на тези два фактора, например, М. Портър подчертава, че „Конкурентоспособността на една страна зависи от капацитета на нейната индустрия да внедрява и модернизира. Компаниите получават предимство пред най-добрите конкуренти в света поради натиска и предизвикателството. Те се възползват от силни вътрешни конкуренти, агресивни местни доставчици и възискателни местни клиенти“ (Porter, 1990). В условията на все по-плътното обвързаното развитие на националните икономики се налага да се отчитат не само специфичните вътрешни условия и фактори. Все по-често се набляга върху нарастващата роля на външните фактори, предвид на ускоряващите се в глобален и регионален мащаб потоци на външната търговия със стоки и услуги, както и на преките чуждестранни инвестиции. В редица изследвания се акцентира върху подчертаната роля на достъпа на фирмите до международните пазари, в други се доказва проявлението на положителна зависимост между достигнатата

степен на отвореност на икономиката и позицията/мястото на страната, класирана по конкурентоспособност (Cabolis, 2017). В този контекст, и съобразено с достигнатото равнище на конкурентоспособност на България, изпъква като обобщение и изводът, че „пътят към дългосрочен икономически растеж включва съсредоточаване върху износа, развитие на промишлеността, енергийна диверсификация и създаване на конкурентоспособни малки и средни предприятия“ (Георгиева, Цоцорков и др., 2014, с. 88).

С оглед на високата отвореност на българската икономика външните фактори ще оказват и занапред определено влияние върху развитието и резултатите ѝ. Ефектите от разрастването на потоците на външната търговия се проектират едновременно върху конкурентоспособността и върху темповете на икономическия растеж, като зависят в голяма степен и от отрасловата и стоковата структура на износа.

2. Ефективност на износа и конкурентоспособност

За оценката на ефективността на износа и на неговия принос към конкурентоспособността отправно значение имат няколко показателя. Сред тях са често прилаганите в теоретични и емпирични анализи показатели за външнотърговска, експортна и импортна квота, които се приемат като признак за степента на търговска отвореност (Маринов, 2006, с. 13), както и за конкурентоспособността на икономиката – участват в критериите на IMD. В допълнение може да се изследва и степента на умножаване (мултиплициране) на ефектите от увеличаване на износа върху ръста на БВП, което предполага определянето на коефициентите на мултипликаторите на износа. На основата на постъпателния анализ на тенденциите в изменението на

тези показатели могат да се формират отначало частични представи, а впоследствие и комплексна оценка на конкурентоспособността на българския износ.

Според динамичните особености на БВП, на износа и вноса на стоки и услуги през последните десет години, българският износ е оказал позитивен ефект и е допринесъл за реализираните прирасти на БВП през 2010-2011 г., през 2013 г. и през 2015-2016 г. (вж. таблица 1 и фигура 1). Това са общо пет години, в които темповете на нарастване на износа изпреварват темповете на изменение на вноса на стоки. През същите години са постигнати и реални прирасти на брутния продукт, макар той да нараства в специфична, в отделни години и по-малка степен. По-различни изводи обаче могат да се направят на базата на величината на външнотърговското салдо. Установява се, че то е положително за 2011 г., както и през последните три години на периода – 2015-2017 г. Сред основните предпоставки за това са, от една страна, постепенното възстановяване на външното търсене след кризата, но и от друга страна – повишаването на цените на

някои суровини и материали, застъпени по-широко в българския износ (Ярлийска, Димитрова, 2012, с. 10). За да се прецени по-коректно през кои конкретни години износът е встъпил и в ролята на реален източник на растежа, е необходимо да се изследват допълнително показателите за ефективността и конкурентоспособността на износа.

За България външнотърговската квота е сравнително висока в рамките на изследвания период. Данните показват (вж. таблица 2), че външнотърговският стокообмен превишава по стойност създадения БВП през всички години от периода с изключение на кризисната 2009 г. Съотношението между стойностния му обем и БВП надхвърля 100% средно с около 25-30 процентни пункта. То е значително по-голямо от 80% – които са приети и прилагани като критерий за постигната висока степен на търговска отвореност на икономиката. Този критерий се превишава дори и през кризисната 2009 г., когато външнотърговската квота възлиза на 93%, като отражение на рязкото свиване на износа с 12% и на вноса – с 21% на годишна база.

Таблица 1. БВП, износ и внос за 2008-2017 г.

година	(млн. лв.)				Индекс на физически обем (предходната година = 100)		
	Брутен вътрешен продукт	Износ на стоки и услуги	Внос на стоки и услуги	Външнотърговско салдо (Exp – Imp)	Брутен вътрешен продукт	Износ на стоки и услуги	Внос на стоки и услуги
2008	72756	38228	52604	-14376	106	103	105
2009	72986	30896	36937	-6041	96	88	79
2010	74771	37519	39650	-2131	101	111	99
2011	80759	47704	47400	304	102	113	110
2012	82040	49882	52485	-2603	100	102	106
2013	82166	53122	53459	-337	101	110	104
2014	83634	54373	55161	-789	101	103	105
2015	88571	56781	56650	131	104	106	105
2016	94130	60223	56163	2833	104	108	105
2017	98631	65418	63909	1509	104	104	107

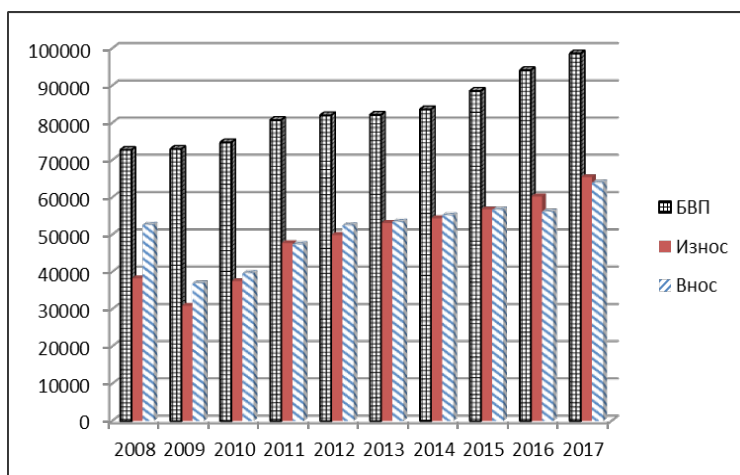
Източник: Данни на НСИ. За 2017 г. данните са предварителни, публикувани от НСИ към 13.03.2018 г.

Управление на ресурси и разходи

Разгледани поотделно, експортната и импортната квота имат също високи параметри. Съотношението между реализиран износ и БВП е нестабилно, колебае се в граници между 42% и над 66%, като възлиза средно за периода на почти 59%. Съотношението между вноса и БВП е по-високо, надвишава експортната квота през повечето години, средно за периода достига 61,8%.

Данните за трите квоти, измененията им и в частност съотношенията между тях позволяват също да се направят опре-

делени изводи. Според експортната квота, над половината от стойността на БВП се изнася и предвид на това, темпът на растежа е силно зависим от експортната ориентация на производството на български фирми, като цяло от външнотърговската активност и нейните вторични ефекти. Експортната превишава импортната квота и оттук износът се оказва с подчертан положителен принос към растежа в четири години от периода – през 2011 г. и през 2015-2017 г., когато и външнотърговското ни салдо е положително.

Фигура 1. БВП, износ и внос за 2008-2017 г.

Таблица 2. Външнотърговска, експортна и импортна квота и пределна склонност към внос*

година	Външнотърговска квота (Exp+Imp) / GDP в %	Експортна квота (Exp/GDP) в %	Импортна квота (Imp/GDP) в %	Прираст на БВП (d GDP) в млн. лв.	Прираст на вноса (d Imp) в млн. лв.	Пределна склонност към внос (MPImp = d Imp / d GDP)
2008	125%	52.54%	72.30%	-	-	-
2009	93%	42.33%	50.61%	230.011	-15666.184	-68.11058602
2010	103%	50.18%	53.03%	1785.381	2712.565	1.519319966
2011	118%	59.07%	58.69%	5987.707	7749.754	1.294277425
2012	125%	60.80%	63.97%	1281.442	5085.171	3.968319284
2013	130%	64.65%	65.06%	125.677	974.203	7.751641112
2014	131%	65.01%	65.96%	1468.238	1702.282	1.159404674
2015	128%	64.11%	63.96%	4936.999	1488.294	0.301457221
2016	124%	63.98%	59.67%	5558.59	-486.92	-0.087597754
2017	131%	66.33%	64.80%	4501.23	7746.29	1.72092739

*Източник: Изчисления на автора по данни на НСИ

Наред с очертаните особености на външнотърговската, експортната и импортната квота следва да се имат предвид стойностите на пределната склонност към внос, която проявяват българските фирми. Тя предоставя едно от обясненията за по-високите параметри на показателите за вноса, а с това и за по-слабите (от потенциално възможните) ефекти на външната ни търговия върху ръстовете на БВП. Данните от таблица 2 показват, че през по-голямата част от периода пределната склонност към внос е висока. В отделни години тя надхвърля средното равнище, което може да се отгледне на негативното или задържащо действие на редица фактори. Сред тях изпъкват предимно нарасналите цени на горивата и енергоносителите на световните пазари в някои от изследваните години, проявен по-голям интерес към закупуване отвън на по-скъпо струващи машини и съоръжения, необходими за техническо (пре)оборудване на нови частни или на реорганизираните държавни фирми. В контекста на предпоставките за високата пределна склонност към внос и в условията на реални ръстове на БВП, фирмите предпочитат често покупката и използването на по-качествени и скъпи вносни пред местни суровини, материали и стоки. Всичко това допринася за по-съществено увеличаване на стойността на вноса, което изпреварва реализираните прирасти на БВП. В много случаи тези предпоставки са трудно преодолими, влияят редуциращо върху конкурентоспособността и ограничават пулса на растежа. От гледна точка на тези и негативни

косвени влияния, би трябвало пределната склонност към внос да е по-ниска и по възможност да показва намаляваща тенденция. Това е характерно през периода за 2009 г. и за 2015-2016 г. – когато тя е отрицателна или със стойност под единица. Заради неблагоприятните величини на другите показатели през кризисната 2009 г., тя би трябвало да отпадне от случаите на позитивни ефекти върху ръстовете на БВП. Така, ако се обобщят получените резултати за всички изследвани дотук показатели, отразени в таблица 1 и таблица 2, се установява, че разрастването на износа е оказало най-силно въздействие едновременно върху конкурентоспособността и върху икономическия растеж у нас през две години – в рамките на 2015-2016 г.

В съвкупността от критерии за конкурентоспособност, обвързани и отнасящи се до външната търговия, може да се отчете и оказваният от износа на стоки произведен умножаващ ефект върху БВП. По-конкретна представа за допълнителните и косвени влияния на износа, както и за степента на неговия ефект, се създава на основата на коефициентите на мултипликация. Пресметнати чрез съпоставяне между прираста на БВП и прираста на износа, т.е. при $M = dGDP / dExp$, коефициентите показват с колко се повишава БВП в резултат от единица допълнително повишаване на стойността на износа на страната. Оценката на мултиплициращите ефекти се изгражда при допускане за неизменност, т.е. абстрахирано от влиянието на евентуалните промени в другите разходни компоненти на БВП.

Таблица 3. Прирасти на износа и на БВП и мултипликатори на износа

Година	Прираст на БВП (d GDP)	Прираст на износа (d Exp)	Мултипликатори на износа (M = d GDP / d Exp)
1	2	3	4
2008	-	-	-
2009	230.011	-7332.053	-0.03137061
2010	1785.381	6623.061	0.269570369

1	2	3	4
2011	5987.707	10184.132	0.587944756
2012	1281.442	2178.488	0.588225411
2013	125.677	3240.399	0.038784421
2014	1468.238	1250.234	1.174370558
2015	4936.999	2407.89	2.050342415
2016	5558.59	3442.51	1.614691024
2017	4501.23	5195.02	0.866450947

Източник: Изчисления на автора по данни на НСИ

Пресметнатите условни коефициенти на експортен мултипликатор (М), които са отношението $M = dGDP/dExp$, т.е. отношението на прираста на БВП към прираста на износа, имат за изследвания период в основни линии ниски цифрови значения (Вж. таблица 3). През първите пет години (до 2013 г. включително) и за 2017 г. те са под единица, само през три години от периода – 2014-2016 г. надхвърлят единица, единствено за 2015 г. мултипликаторът на износа е по-голям – стойността му слабо превишава 2. Според тълкуването на подобни величини на коефициентите на мултипликатора при $M < 1$ не е гарантирано възвръщане на предприетите разходи и не са предотвратени загубите, доколкото от всеки вложен един лев в производство и износ на продукция възвръщаемостта е по-малка – възлиза на под един лев. При $M = 1$ или близо до единица пък вложените средства се възстановяват изцяло, но не се реализират допълнителни приходи и позитивни ефекти. Така, през първата по-голяма част от изминалия период и през 2017 г. е затруднено поддържането на съществуващото ниво на производство на изнасяните стоки, вторичните активизирани въздействия са ограничени и недостатъчни. Единствено през 2015 г. и отчасти през 2016 г., когато съответно $M > 2$ или със стойност по-съществено превишаваща 1, износът се проявява като реален източник на растежа на БВП – защото всеки един лев, вложен в производство и износ на стоки, се възвръща в повече – двукратно през 2015 г. и над 1,5 пъти през 2016 г. Това са годините на по-значима експортна

квота и по-съществени прирасти на БВП, дължащи се в по-голяма степен и на нарастващия износ на определени групи от български стоки и услуги. Именно през тези години изпъква и по-осезателната роля на износа по отношение на осигуряването на повече валутни постъпления, оказването на разширяващо въздействие върху обема на местното производство, върху равнището на заетостта и доходите у нас, повишаването на международното признание и авторитет на страната.

От анализа на всички обхванати в изследването дотук показатели се налага изводът, че обобщено за периода и съобразено с критериите за външната търговия и в частност за износа конкурентоспособността се повишава, но умерена пределна експортна обусловеност на растежа се постига само през 2015 г. и отчасти през 2016 г. Тези резултати отразяват действието на съвкупност от сложни фактори, сред които са и настъпилите промени в структурните характеристики на износа и вноса на стоки – в географската и стоквата структура на българския износ.

3. Структурни особености на износа на стоки от България

Постигнатата конкурентоспособност и ефективността на износа на стоки от България са специфично отражение на основните характеристики на географската и стоквата му структура. През последните години в тях се регистрират редица съществени промени. Те са индусирани предимно от

извършеното кардинално преориентиране на износа (едновременно и на вноса), по-специално в годините след приемането на България за член на ЕС (през 2007 г.).

С напредъка на пазарните реформи и още в процеса на подготовката на страната за реализиране на членството в ЕС се интензифицира процесът на пренасочване на българския износ на стоки с преимущество към европейските страни и пазари. Успоредно с това се регистрира също нарастващ излаз на български фирми и на пазари в други страни в Европа и света, поради което нараства значително броят на страните, с които България установява и поддържа външотърговски контакти. Това се дължи главно на преобладаващата експортна ориентация на производството на някои фирми и отрасли, по-големите и нарастващи продажби на външни пазари на продукцията на една част от по-ефективно функциониращите и новосъздадени частни фирми, приватизирани или стабилизирани държавни фирми. В това направление позитивно въздействие оказват също и навлизането у нас на повече чуждестранни капитали, динамичното реструктуриране на производството, обновяването и разнообразяването на произвежданите продукти/стоки. Благодарение на това става възможно български фирми да устояват и да превъзможват конкурентния натиск и да се наложат на по-взискателни, доскоро недостъпни за тях или по-силно отдалечени пазари. В редица случаи това може да се отпече и на постигнато по-високо качество, по-ниски разходи по производството и изгодна цена или специфичен характер на произвежданите изделия. Те допълват и обогатяват създавания и предлаган асортимент от стоки не само на вътрешния пазар, но и на традиционните и на завладените нови външни пазари.

Още към края на 20-и век и особено на първите десет години на 21-ви век износните потоци се изместват категорично към страните от ЕС, в т.ч. обхващат не само

другите страни в преход от Централна и Източна Европа, но и по-големите страни от Западна Европа. Тази тенденция продължава и дори се засилва през следващите години и към края на 2017 г. на страните от ЕС се пада вече над 66% от стойността на българския износ, според предварителните данни на НСИ за тази година (вж. таблица 4). Износът на български стоки в страни от ЕС се разраства особено силно в отговор на предприетото след 2007 г. по-строго придържане към въведените регулации на външната търговия между страните-членки на ЕС. Двадесетина години след началото на пазарния преход у нас износният потенциал на българските фирми се разраства и стабилизира, на основата на което става възможно изгубените след началото на 90-те години на 20-и век позиции на българска промишлена продукция на руски и някои азиатски пазари постепенно да се възстановят или да се компенсират чрез преориентиране и успешно развивани контакти с фирми от други страни. Същевременно, подобни промени настъпват и във вноса, тъй като географски той също е ориентиран преди всичко към страни от ЕС. Въпреки това, немалък дял от вноса се пада и на Русия (над 10%) като отражение на запазващата се висока суровинно-енергийна зависимост на българската икономика, главно по отношение на необходимия внос на суров нефт, масла и природен газ. Разгледани поотделно, няколко държави се отличават с особено добро представяне в българския износ, едновременно с това и във вноса на стоки у нас. Сред тях са преди всичко Германия, Италия, Белгия, Франция и Русия, както и съседните на България Гърция, Турция и Румъния (Патарчанова, Пецева, 2012) (По-подробно относно особеностите и тенденциите във външната търговия на България със съседните държави вж. напр.: Патарчанова Е., В. Пецева, Външната търговия на България със съседните страни, БАН, С., 2012, geoproblems.eu/wp-content/

uploads/2016/02/2012_12/6_patarchanova.pdf). Износът към тези държави превишава в пъти стойността на изнасяните стоки в други държави от Европа и света, развива се на основата на отпадна установени и традиционно поддържани трайни връзки, предвид на териториалната близост и/или други благоприятстващи фактори.

200% е увеличението на износа на химически вещества и продукти, както и на стоковата група „машини, оборудване и превозни средства“. Затова към 2017 г. с най-голям относителен дял в износа от 23,8% са артикулите, класифицирани според вида на материала, следвани от машините, оборудването и превозните средства (21,5%),

Таблица 4. Износ по водещи групи страни и основни търговски страни партньори за 2009-2016 г. (млн. лв.)

Страни и групи страни	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо	22881.6	30435	39633.6	40622.9	43559.2	43233.5	44949.5	47186.3	52246.5
ЕС	14857.7	18520.1	24652.1	23779.8	26111.1	26921.1	29049.4	31157.6	34518.7
Белгия	1298.3	1148.7	1954.5	1497.9	1256.9	1766.9	1658.0	1264.5	2184.3
Германия	2582.5	3244.1	4606.4	4159	5361.6	5659.6	5659.6	6291.2	7025.2
Гърция	2186.2	2419	2784.2	2923.1	3023.7	2954.7	2954.7	3228.4	3359.0
Италия	2137	2955.6	3443.8	3449.8	3765.5	4180.2	4180.2	4245.3	4326.7
Румъния	1975.2	2772.2	3781.1	3274.3	3364.1	3419	3691.8	4048.3	4261.1
Франция	1025.1	1229	1672.7	1623.4	1877.8	1854.2	1908.8	2079.8	2137.1
ТРЕТИ СТРАНИ	8023.9	11914.9	14981.5	16843.1	17448.1	16312.4	15900.1	16028.7	17727.8
ОНД	1176.5	1819.7	1941.9	1987.8	2383.6	1881.7	1431.1	1334.7	2021.3
в т. ч.:									
Русия	571.1	863.2	1060.3	1100.2	1140	1030.4	783.6	765.3	1398.6
ОИСР	2414.4	3560.2	4843.7	5677.6	5619.8	5558.5	5466.7	5378.2	5602.1
в т. ч.:									
Канада	61.9	53.9	169.9	207.3	148.7	78	80.9	96.0	78.1
САЩ	357.7	414.7	518.2	725.3	594.9	607.1	718.2	693.5	679.6
Турция	1655.6	2576.2	3389.6	3828.9	3919.8	4061.5	3923.8	3694.9	4064.1

Източник: Данни на НСИ, които са окончателни до 2016 г. Включително, публикувани от НСИ и ползвани от автора към дата 13.03.2018 г. В таблицата са включени страни от ЕС и някои от другите страни в света с насочен към тях най-голям износ на български стоки, към края на периода. Вж.: <http://www.nsi.bg/bg/content/7498/износ-и-внос>

Върху конкурентоспособността и ефективността на износа голямо въздействие оказват настъпилите през изследвания период динамични изменения в стоковата и отрасловата структура на българския износ (и внос). Като резултат от тях, към края на периода почти се удвоява стойността на износа на необработени (сурови) материали, с изключение на горивата, с почти 50% по-голям става износът на минерални горива и масла (вж. таблица 5). Много по-значително, особено през последните години, обаче, е увеличението при групи стокосви групи. Така, например, с почти

на трето място е износът на разнообразни готови продукти (17,1%). Именно постепенното разширяване и надделяване в износа на продукти с по-висока добавена стойност е в основата и на достигнатите по-високи стойности на мултипликаторите на износа в края на изследвания период. По-слабо застъпените вече в износа продукти с по-ниска добавена стойност и на ресурсоемки производства, по-бързо разрастващият се обем и дял на продукти на преработващата промишленост допринасят за повишаване на ефективността на износа и на конкурентоспособността.

Таблица 5. Износ по сектори на Стандартната външнотърговска класификация (SITC) за 2009-2017 г. (млн. лв.)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Общо	22881.6	30435.0	39633.6	40622.9	43559.2	43233.5	44949.5	47186.3	52246.5
В т.ч. ЕС	14857.7	18520.1	24652.1	23779.8	26111.1	26921.1	29049.4	31157.6	34518.7
Храни и живи животни	2373.9	3261.2	3796.7	4135.3	5057.2	4679.1	4857.4	5399.5	5508.8
В т.ч. ЕС	1852.7	2472.7	2924.5	3183.2	3394.2	3168.4	3260.5	3746.5	4131.3
Безалкохолни и алкохолни напитки и тютюн	676.9	679.1	797.7	877.4	946.7	869.3	823.9	810.9	703.5
В т.ч. ЕС	361.3	278.2	322.9	315.5	356.5	296.5	288.2	368.8	314.2
Необработени (сурови) материали, незодни за консумация (изкл. горивата)	1650.5	2647.9	3978.2	3565.6	3686.3	3112.9	2953.8	3134.3	3279.8
В т.ч. ЕС	960.8	1553.4	2317.4	1687.7	1960.6	1881.5	1850.8	2108.6	2161.7
Минерални горива, масла и подобни продукти	2956.8	4111.5	5452.2	6746.6	6551.5	5610.7	4859.4	4275.4	4201.4
В т.ч. ЕС	975.7	995.5	1254	1531.1	1505.1	1234.6	1388.3	1195.5	1363.2
Мазнини, масла и восъци от животински и растителен произход	154.8	203.0	294.9	303	394.6	440.8	471.6	483.4	579.7
В т.ч. ЕС	110.5	152.5	225.5	230.8	303.6	333.9	323.1	314.3	409.4
Химични вещества и продукти	1759.4	2424.1	3160.6	3371.8	3546.3	3945.3	4437.3	4732.6	5238.3
В т.ч. ЕС	711.2	971.9	1461.7	1601.7	1851.8	2102.9	2576.4	3140.5	3403.9
Артикули, класифицирани главно според вида на материала	5263.8	7062.4	9805.5	9275	9658.3	9634.7	9968.6	9595.8	12431.9
В т.ч. ЕС	3507.4	4404.9	6523.7	5805.1	6350.6	6428.3	6859.5	6617.5	8199.8
Машини, оборудване и превозни средства	3853.3	5094.5	6695.2	6741.4	7830.3	8392	9400.8	10163.4	11226.9
В т.ч. ЕС	2787.3	3647.5	4918.3	4822.6	5517.3	6137.3	6891.9	7383.9	8289
Разнообразни готови продукти, н.г.	4166.1	4921.6	5601.9	5517.9	5783.7	6437.3	7058.2	8466.4	8933.7
В т.ч. ЕС	3584.2	4031.6	4684.8	4579.3	4827	5264.3	5522.7	6195.4	6135.7
Стоки и сделки, н.г.	26.1	29.7	50.7	88.9	104.3	111.4	118.5	124.6	142.5
В т.ч. ЕС	6.6	11.9	19.3	22.8	44.4	73.4	88	86.6	110.5

Източник: Данни на НСИ, към 13.03.2018 г.

Вж.: <http://www.nsi.bg/bg/content/7512/no-сектори-на-стандартната-външнотърговска-класификация>

Известни резерви по отношение на приноса на най-силно представените в износа стокови групи и неговата еднозначна оценка могат да се изразят в няколко направления. От една страна, доколкото аналогични стокови групи заемат най-големи относителни дялове и в износа, и във вноса. По данни на Министерството на икономиката в износа и във вноса през 2016 г. (за която са налични окончателни данни) водещо място заемат машините и оборудването, неблагородните метали и изделия от тях, минералните продукти, продуктите на химическата промишленост. Същевременно, трябва да се отчита, че водещите продукти в износа с по-голяма добавена стойност не са подложени на много степени на преработка, което ограничава приноса им към реализираните прирасти на БВП. Деагрегирането на стоковете групировки показва, че те включват не толкова сложни крайни продукти, колкото предимно компоненти за автомобили и машини като машинни възли и детайли, акумулатори, лагери, кабели, електротехнически и електронни изделия, електрически ръчни инструменти и др. Именно те заемат най-съществени дялове в стоците, които се реализират на пазарите в страни от Западна Европа (като Германия, Италия, Франция), като са предназначени да се въграждат там в по-сложни крайни продукти, които след това се реализират в други страни в Европа и света, понякога и в България. Техни производители са както малки и по-големи и проспериращи български, така и в много случаи работещи у нас чуждестранни фирми. С дейността си те встъпват в роля на подизпълнители на по-големите западни фирми чрез връзките, с които успяват да се включат като участници в европейски или глобални вериги на доставки. Следователно, постигането по този начин повишаване на конкурентоспособността на износа ни се дължи повече на дейността на чужди и международни компании в България

и в по-ограничена степен на местни фирми. От тази гледна точка са необходими повече усилия и стимули за привличане на допълнителни чуждестранни капитали. Но е необходимо провеждане на политика на приоритетното им насочване към производства на диференцирани и на продукти с по-голяма добавена стойност. Трябва да се отчита, обаче, че нерядко чуждестранните инвеститори предпочитат вложения в България, при които следват като ключов интереса си за съкращаване на разходи по производството. По тази причина те се съсредоточават често върху осъществяване на по-евтин внос в собствените им страни на необходимите им суровини, материали, компоненти, съобразено с което ползваните от тях местни суровини и материали не се подлагат на достатъчно преработване. Заедно с по-ниските у нас разходи за труд, това позволява да се постигат сравнително ниски производствени и продажни цени на насочения към фирмите-майки български износ. По-големи и по-трайни ефекти за конкурентоспособността и прирастите на БВП у нас могат да се постигнат на основата на фокусиране върху създаването на повече по-сложни крайни продукти, с повече етапи на преработка на първичните суровини и материали, успоредно с внедряване на повече български иновативни решения, навлизане на български фирми на европейските и на световните пазари под собствена марка (Илиев, 2016).

Въпреки очертаните частични позитивни тенденции, в перспектива е препоръчително да се усвояват по-добре някои налични по-високи потенциални възможности за износ. Така, например, редица български фирми разполагат с дългогодишно поддържани и добри търговски контакти, които могат да доразвият на основата на увеличаване на мащабите на дейността си, разширяване на производствената си номенклатура с повече иновативни и многофункционални продукти, атрактивни едно-

Временно за българския и за чуждестранния потребител. Те могат да оползотворяват по-добре също благоприятните природни дадености на страната, изградени мощности в енергетиката, устойчиво търсене на някои български продукти от европейски, съседни или териториално по-близки страни. Повече усилия е необходимо да се положат за разрастване на преди по-големия износ на селскостопанска продукция, който се свижда или регистрира по-слабо увеличение по отделните години от периода. Сред основните пречки за това са извършеното у нас в годините на прехода и запазващо се твърде голямо раздробяване на собствеността върху земята, особено в някои райони на страната, срещаните от редица земеделски производители затруднения при отпускане на банкови кредити, понякога неблагоприятните климатични условия, предприеманите понякога по-чести промени в отглежданите култури. Като резултат се затруднява установяването на нови и в по-голяма степен поддържането на стабилни външнотърговски контакти. В други случаи задържащо действие оказват някои непреодолени отклонения от стандартизираните европейски изисквания (главно по качествени показатели, фито-санитарни изисквания и др.), занижените цени на предлагане и реализиране на външни пазари на някои типични за България селскостопански продукти – което се отразява върху общата стойност на износа им. Тези проблеми се проектират и върху износа на отделни продукти на хранително-вкусовата промишленост, в която се пренасят и възпроизвеждат голяма част от проблемите на аграрното производство. Макар да показва напоследък ограничена тенденция на нарастване, засега незадоволителен остава дялът на българския високотехнологичен износ – който е с потенциал да ускорява външнотърговските потоци и растежа. По последни данни на Световната банка, реализираният високотехнологичен

износ на страната ни възлиза през 2016 г. на едва 8% от индустриалния износ. Макар да нараства през последните години, той остава под достигнатия негов максимален относителен размер от 8,2% през 2009 г. (World Development Indicators, Databank, Bulgaria), който също е негостатъчен. Поощряването на инвестиционния процес, насочено към обновяване на действащото оборудване, обогатяване и осъвременяване на продукцията в същите отрасли, може да увеличи износа и да издигне конкурентните позиции на българската икономика. Затова е необходимо и през следващите години да се постави акцент върху „постигането на устойчива конкурентоспособност на промишлеността“ (Кеймекс, 2001, с. 95).

Независимо от постигането на определен напредък, все още има случаи, в които част от българската промишлена продукция не успява да се наложи убедително и трайно на външни пазари. Сред най-често проявяващите се причини за това са положителното в сравнителен план или неподдържано постоянно качество, по-високото равнище на производствени разходи и цена, отчасти вече морално остарелите модификации на отделни продукти. В други случаи са постигнати добри конкурентни позиции по тези показатели, но пък износът се сблъсква с по-различни и трудно преодолими пречки. Така, например, преобладаващо малките български фирми имат ограничен производствен капацитет и оборотни средства, които не позволяват да се удовлетвори по-голямото външно търсене на някои видове продукция, чиято доставка се изисква при това в определени кратки срокове. Диференцираните мащаби на българските и на чуждестранните фирми възпрепятстват особено силно износа на продукти от сферите, в които са разпространени и застъпени у нас малките и средните предприятия (МСП), каквито са трикотажните и текстилните изделия, производството на обувки и готова конфекция, други ви-

гове продукция на леката промишленост. По тези причини, националните фирми не могат да се възползват от улеснения и освободен от ограничения достъп на български промишлени стоки до западноевропейския пазар (след либерализирането на техния внос в страните-членки на ЕС още от 01.01.1998 г.). Определено препятствие пред увеличаването на експорта се съдържа и в свиването на относителния дял на индустриалното производство и достигнатото високо относително тегло в БДС на сферата на услугите (почти 68% за 2016 г.), регулирането на търговията с които все още изостава в регионален и световен мащаб. При едновременното разрастване на износа и на вноса на идентични продукти се пренебрегва или подценява местното производство на продукция, която е традиционна и добре обезпечена с благоприятни природни и квалифицирани трудови ресурси.

Следователно, в редица направления могат да се разкрийт неоползотворени потенциални възможности за по-голям износ на продукти, при това с по-висока добавена стойност, както и за стимулиране на развитието на конкурентно устойчиви и експортноориентирани производства.

Заклучение

През последните години настъпват някои позитивни промени във външнотърговските потоци, които са признак за известно, но все още нетрайно повишаване на конкурентоспособността, на възвръщаемостта и ефективността на износа. Това са основните изводи, до които се достигна от анализа на основните показатели и структурните особености на външната търговия, както и от определените експортни мултипликатори. Те показваха, че пределна експортна обусловеност на растежа се постига само през 2015 г. и отчасти през 2016 г., но тя е сравнително умерена и все още несигурна. Въпреки частичния и засе-

га нетраен преход към износ на продукти с по-висока добавена стойност, не е изцяло преодоляно доминиращото изнасяне на продукция с по-малко етапи на преработка, на отделни нискорентабилни или ресурсоемки видове производства. В контекста на променените съвременни условия и необходимостта от засилване на действието на външните фактори върху растежа на БВП, трябва да се стимулират по-решително и да се разрастват производството и износа на високотехнологични продукти, а успоредно с това и реинвестирането на реализираните валутни приходи и печалби в преобладаващо експортноориентирани производства. За по-трайно ускоряване на растежа в България се изисква също стимулиране на вътрешното търсене, поощряване с косвени средства на износа на по-високо конкурентоспособни български стоки.

Цитирани източници:

Георгиева, Т., Л. Цоцорков и др., 2014. Анализ на конкурентоспособността на българската икономика, Център за изследване на демокрацията, София, 2014, http://www.bmgk-bg.org/content/fm/14/936/2014_03_11_1_1_.pdf

(Georgieva, T., L. Tsotsorkov i dr., 2014. Analiz na konkurentosposobnostta na balgarskata ikonomika, Tsentar za izsledvane na demokratiyata, Sofia, 2014, http://www.bmgk-bg.org/content/fm/14/936/2014_03_11_1_1_.pdf)

Илиев, В., 2016. Българският износ през 2016 г., Българска стопанска камара, 2017, <https://bia-bg.com/analyses/view/23321/>

(Iliev, V., 2016. Balgarskiyat iznos prez 2016 g., Balgarska stopanska kamara, 2017, <https://bia-bg.com/analyses/view/23321/>)

Кеймекс, Т., 2001. Бъдещето на разширения Европейски съюз, с. 95.

(Keimeks, T., 2001. Badeshteto na razshirenia Evropeyski sayuz, s. 95)

Марикина, М., 2017. Конкуреноспособност на българското стопанство – конкурентни предимства и недостатъци, Издателски комплекс – УНСС.

(Marikina, M., 2017. Konkurentosposobnost na balgarskoto stopanstvo – konkurentni predimstva i nedostatatsi, Izdatelski kompleks – UNSS)

Маринов, В., 2006. Отвореност и растеж на националната икономика, София, Годишник на УНСС, 2006/1, http://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2006_No1_V%20Marinov.pdf

(Marinov, V., 2006. Otvorenost i rastezh na natsionalnata iekonomika, Sofia, Godishnik na UNSS, 2006/1, http://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2006_No1_V%20Marinov.pdf)

Патарчанова, Е., В. Пецева, 2012. Външната търговия на България със съседните страни, БАН, С., 2012, geoproblems.eu/wp-content/uploads/2016/02/2012_12/6_patarchanova.pdf

(Patarchanova, E., V. Petseva, 2012. Vanshnata targovia na Bulgaria sas sasednite strani, BAN, S., 2012, geoproblems.eu/wp-content/uploads/2016/02/2012_12/6_patarchanova.pdf)

Ярлийска, М., Н. Димитрова, 2012. Конкуренентност на българския износ, Министер-

ство на финансите, октомври 2012, <https://www.minfin.bg/upload/12150/Iznos.pdf>

(Yarliyska M., N. Dimitrova, 2012. Konkurentnost na balgarskia iznos, Ministerstvo na finansite, oktomvri 2012, <https://www.minfin.bg/upload/12150/Iznos.pdf>)

Cabolis, Chr., 2017. Has the world become more globalized?, IMD, November 2017, <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-publications/2017-com-november/>

Porter, Michael E., 1990. The Competitive Advantage of Nations, Harvard Business Review, March-April 1990 Issue, <https://hbr.org/1990/03/the-competitive-advantage-of-nations>

The Global Competitiveness Report 2017–2018, World Economic Forum, 2017, <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>

World Competitiveness Ranking 2017. Country Profile – Bulgaria, IMD, 2017, <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/countries-profiles/>

World Development Indicators, Databank, Bulgaria, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=BGR>